

GRZEGORZ BOSY

Urząd Gminy w Bojadłach

Rozwój wsi Bojadła jako centrum majątku ziemskiego na północnym Śląsku do 1945 roku

1. Wstęp

Bojadła, położone w północnej części historycznego Śląska, do 1945 r. odgrywały znaczną rolę jako lokalny ośrodek administracyjny dóbr ziemskich. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie roli, jaką pełniła wieś Bojadła, będąc administracyjnym centrum majątku szlacheckiego (*Rittergut*). Począwszy od 1740 r. dobra bojadelskie były sukcesywnie powiększane i modernizowane, dzięki czemu, na przełomie XIX i XX w. stały się jednym z największych majątków ziemskich w północnej części Śląska. Zaprezentowane dzieje wsi wraz z rozwijającym się majątkiem ukazują, jak na przestrzeni dwóch stuleci Bojadła funkcjonowały początkowo wyłącznie jako zaplecze siedziby właścicieli, a następnie jako ośrodek sądowniczy, religijny, w końcu jako nieduży ośrodek gospodarczy. Za datę graniczną opracowania przyjęto dzień 31 stycznia 1945 r., a więc datę zajęcia wsi przez wojska Armii Sowieckiej i przyłączenia jej do Polski. Rok ten stanowił również faktyczny i symboliczny kres dużych prusko-niemieckich własności ziemskich na tym obszarze. Współcześnie Bojadła – położone we wschodniej części powiatu zielonogórskiego – są siedzibą Urzędu Gminy.

Bojadła na przestrzeni stuleci charakteryzują dwa okresy, w których przeżywały gwałtowny rozwój i okres świetności. Pierwszy przypada na wiek

XVIII, kiedy to za panowania rodziny von Kottwitz powstają we wsi barokowa rezydencja i szachulcowy kościół, a także formuje się znacznych rozmiarów majątek ziemski, który w zasadzie w niezmienionej formie przetrwał aż do końca II wojny światowej. Drugi okres, to czas 1. poł. XX w., kiedy to po zakupie majątku ziemskiego przez niemieckiego generała, Reinharda von Scheffera, Bojadła stały się znaczącym punktem rolniczo-przemysłowym nie tylko w obrębie powiatu zielonogórskiego, ale również we wschodniej części Niemiec.

Miejscowość – jak do tej pory – nie doczekała się *stricte* naukowego opracowania. Pierwszym, który próbował przybliżyć dzieje wsi szerszemu gronu czytelników, był Friedrich Albert Zimmermann, który opisywał wsie w poszczególnych powiatach Śląskiej prowincji¹. Aż prawie 60 lat trzeba było czekać na kolejny, choć krótki opis wsi. Dokonał tego (zresztą opierając się głównie na książce Zimmermanna) Otto Wolff, wspominając o Bojadłach w opublikowanym w 1848 r. w Zielonej Górze dziele pt. *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis Einführung der Reformation*². Trzecim i ostatnim przed 1945 rokiem autorem, którego praca jest dziś podstawowym źródłem poznania historii miejscowości, jest August Foerster (*Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises, Grünberg 1905*)³. Skromny dorobek niemieckiej historiografii próbował współcześnie poprawić przez swoje prace miejscowy historyk regionalista, były nauczyciel historii w bojadelskiej szkole, Włodzimierz Puchalski. Napisane przez niego prace na temat wsi i istniejących tu w latach powojennych instytucji, problematykę przedwojenną poruszają jednak tylko w nieznacznym stopniu, skupiając się na historii obejmującej proces polskiego osadnictwa⁴.

¹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien, Bd. 10*, Brieg 1791, s. 350-351.

² O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg in Niederschlesien von ihrer Entstehung bis Einführung der Reformation*, Grünberg 1848, s. 152.

³ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern des Grünberger Kreises*, Grünberg 1905, s. 215-224.

⁴ W. Puchalski, *Dzieje Bojadel*, Zielona Góra 1985; *idem*, *Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” w Bojadłach 1945-1998*, Bojadła 1998; *idem*, *Nasza mała ojczyzna Bojadła*, Bojadła 1999; *idem*, *Gmina Bojadła na dawnej pocztówce*, Bojadła 2011.

2. Bojadła do roku 1740

Pierwsza, odnotowana wzmianka o wsi pochodzi z 1291 r., kiedy to Fritsko von Löbel otrzymał miejscowość wraz z okolicznymi terenami jako lenno od władającego już w Konotopie i Otyniu rodu Zabeltitzów⁵. Kontrakt lenny trwał blisko dwa stulecia. W roku 1482 wygasła linia dynastyczna Zabeltitzów, wskutek czego Bojadła wraz z Konotopem stały się własnością rodziny von Löbel. Brak jest pisanej informacji o tym, który z członków tej rodziny przejął bojadelskie dobra. Pierwszym – pisemnie potwierdzonym – przedstawicielem rodziny był Balthasar von Löbel, który władał wsią w roku 1513. Nie ma również pewnej informacji jak długo w posiadaniu tego rodu były Bojadła, pewna jest za to wiadomość, że w latach 1562-1576 wsią i okolicami (wraz z Konotopem) władał Wolff von Dyhrn, zaś w latach 1576-1579 wdowa po nim – Magdalena z rodu von Glaubitz⁶.

Przełomową datą w historii wsi staje się rok 1579. Wówczas to nowym właścicielem Bojadł, Konotopu i okolic zostaje Sigismund von Kottwitz⁷ (ożenił się z córką Wolffa von Dyhrn – Anną von Glaubitz)⁸. Kottwitzowie⁹, jak się

⁵ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, op. cit., s. 217-218.

⁶ *Ibidem*, s. 218.

⁷ Małgorzata Konopnicka przytacza tezę, iż von Kottwitzowie nabyli Bojadła w roku 1689, kiedy Adam Wenzel odkupił miejscowość od głogowskich jezuitów. W 1702 r. roku dokonał on podziału majątku między swoich synów, w konsekwencji czego wieś wraz z okolicznymi wsiami znalazła się w posiadaniu budowniczego pierwszego pałacu – Adama, zob.: M. Konopnicka, *Hans Ernst von Kottwitz (1757-1843). Czołowy przedstawiciel ruchu przebudzeniowego, propagator pracy na rzecz ubogich*, [w:] *Zapisali się w dziejach Środkowego Nadodrza. Szkice biograficzne*, P. Bartkowiak, J. Kuczer, D. Kotlarek (red.), Zielona Góra 2009, s. 50.

⁸ *Zamki, dwory i pałace województwa lubuskiego*, B. Bielinis-Kopeć (red.), Zielona Góra 2008, s. 168.

⁹ Rodzina von Kottwitz – według Foerstera – przywędrowała na Śląsk w 1281 r., kiedy to walczyli po stronie Henryka IV Probusa przeciw Wielkopolsce oraz książętom legnickim i głogowskim. W zamian za zasługi otrzymali od Henryka wielkie połacie ziemi, na których założyli miejscowość o nazwie „Kotowice”. Od nazwy wsi dodali do swojego nazwiska człon „Kottwitz”. Inną teorię pojawienia się tej rodziny na Śląsku przytacza Roman Sękowski. Powołując się na Tomasza Jurka stawia tezę, iż pierwsi Kottwitzowie przybyli z Miśni. W XVI w. ród Kottwitzów podzielił się na liczne linie i domy. Najważniejsze jednak są dwie: linia baronowska z Konotopu i Bojadł oraz linia szlachecka z Górczyna koło Wschowy w Wielkopolsce. Linia z Konotopu i Bojadł już od XVI wieku posiadała i władała znacznymi majątkami na terenach Śląska i Brandenburgii. Władali m.in. już wymienionymi Konotopem i Bojadłami, Solnikami, Broni-

później okazało, zostali dziedzicami majątku w Konotopie na następnych 209 lat (w 1788 r. sprzedali dobra konotopskie rodzinie von Luck), zaś Bojadęł na 325 lat. Od chwili nabycia majątku w 1579 r. dobra bojadelsko-konotopskie tworzyły całość z siedzibą zarządczą w Konotopie, gdzie von Kottwitzowie zamieszkali w budynku zamkowo-pałacowym odziedziczonym po rodzinie von Dyhrn¹⁰.

Majątek bojadelski staje się zupełnie samodzielny w roku 1702, kiedy to po śmierci Adama Wenzla weszły w życie postanowienia jego testamentu, w którym Konotop zapisał starszemu synowi Dawidowi Heinrichowi, zaś Bojadęł wraz z okolicznymi wsiami i folwarkami młodszemu Adamowi. Do 1707 r. Bojadęł pozostawały jednak nadal w cieniu wsi i majątku w Konotopie, z którego to Adam zarządzał swoimi dobrami. W tym roku jednak oddano do użytku nową rezydencję w Bojadęłach, wybudowaną na podobieństwo tej w Konotopie. Od tego momentu niezaprzeczalnie wzrasta rola samej wsi, jak i całego majątku. Rosnąca pozycja rodziny von Kottwitz na terenach śląskich uwieńczona została przez cesarza Karola VI, który 22 marca 1718 r. wystawił dokument o nadaniu tytułu barona braciom Adamowi i Dawidowi¹¹. W roku 1720 umiera Adam, a dobra dziedziczy jego brat Dawid, zachowując jednak wprowadzoną odrębność majątków bojadelsko-konotopskich. Bojadęł w tym czasie zaczynają się rozrastać. We wsi wzrasta hodowla bydła i trzody. Nowy dziedzic rozbudowuje założenie pałacowe o oranżerię i zwierzyniec. Wielką uwagę przywiązuje też do założenia parkowego. Prace przy nim zostają jednak zahamowane w 1729 r., kiedy to wieś zalewa wielka powódź. Gdy miejscowość i majątek zaczynają funkcjonować po kataklizmie, dosięga je kolejne nieszczęście – tym ra-

szowem koło Kożuchowa, Białolęką koło Głogowa, Borowiną koło Szprotawy, Wyszęciami koło Wołowa, Lubięcinem, Chełmkim, Droszkowem, Kartnem, przez pewien czas również Pyrnikiem. zob.: A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 219-220; E. H. Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches Adels-Lexicon, Band 5*, Leipzig 1864, s. 250-251; R. Sękowski, *Herbarz szlachty śląskiej. Informator genealogiczno-heraldyczny*, t. IV, Chorzów 2005, s. 75-76.

¹⁰ *Ibidem*, s. 168.

¹¹ Informacja o tym wydarzeniu zostaje podana do publicznej wiadomości dopiero 7 kwietnia 1721 r., niedługo po śmierci Adama von Kottwitz. Tytuł barona otrzymali więc: Dawid Heinrich oraz syn Adama – Adam Heinrich. Tytuł barona miał być dziedziczny przez potomków. 15 lutego 1724 r. tytuł barona otrzymali również Sigmund Heinrich i Adam Niclas von Kottwitz na Pankach (obecnie Boraszyce), którzy byli siostrzeńcami lub bratankami Dawida Henryka, zob.: E. H. Kneschke, *Neues allgemeines Deutsches...*, *op. cit.*, s. 250-251.

zem w 1731 r. wieś wraz z dużą częścią pałacu strawił wielki pożar. Schyłek swego panowania Dawid Heinrich poświęca więc na odbudowę pałacu i znaczenia wsi na terenach śląskich. Barokowa rezydencja odbudowana została w latach 1734-1735 i w niezmienionej formie przetrwała po dziś dzień. W niecały rok po oddaniu do użytku pałacu wieś i okolice nawiedza kolejna już powódź. Nie przeszkodziło to jednak w dalszym rozwoju dóbr. Kottwitzowie pomni problemów z wysokimi stanami Odry – w 1738 połączyli stare koryto rzeki z Obrą, tworząc Kanał Bojadelski, który istnieje do dziś¹².

3. Kształtowanie się i rozwój wsi jako centrum majątku ziemskiego w okresie od 1740 do 1945 r.

Rok 1740 był datą przełomową w historii Śląska. Dotąd panująca dynastia Habsburgów utraciła omawiany teren na rzecz Fryderyka II – króla Prus. Dobra bojadelskie zajmowały wówczas około 13 000 mórg¹³ i należało do nich 10 folwarków¹⁴. To również wtedy rozpoczął się zarysowywać pierwotny układ przestrzenny wsi. Chłopi budowali zagrody zazwyczaj blisko dorzecza Starej Odry oraz w pobliżu „pańskiej” ziemi, co obecnie pozwala stwierdzić, że części zachodnia i środkowa wsi są najstarsze.

Fryderyk II Hohenzollern, jako nowy władca Śląska, już w 1741 r. przystąpił do wprowadzania zmian ustrojowych w prowincji, polegających głównie na reformie administracji, sądownictwa oraz systemu podatkowego i militarnego. Działający w Bojadłach od roku 1702 urząd podatkowy (niemiecki napis na pieczęci urzędu brzmiał: FREYHERRLICHES VON KOTTWITZSCHES RENNT-AMT ZU BOYADEL) zaczął od 1742 r. podlegać radcy krajowemu, który kontrolował obowiązek płacenia przez chłopów podatku gruntowego, czyli kontrybucji, a przez rzemieślników podatku o nazwie *Nahrungsgeld*¹⁵. Oprócz tego chłopci ponosili również koszty związane z opłacaniem podatków

¹² A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 218-223.

¹³ Morga pruska duża = 0,5755 m² (=0,57 ha), morga pruska mała = 2500 m² (=0,25 ha)”, zob.: *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 3, Warszawa 1975, s. 177.

¹⁴ A. Duncker, *Ländlichen Wohnsitze, Schlösser und Residenzen der Preussischen Monarchie, Schloss Boyadel*, Berlin 1864. Litografia.

¹⁵ J. Maroń, *Dolny Śląsk w czasach habsburskich i pruskich*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, W. Wrzesiński (red.), Wrocław 2006, s. 242.

i opłat gminnych, ustalanych przez dziedzica wsi. Urząd podatkowy posiadał również kompetencje w zakresie handlu, dzięki czemu kontrolował także postanowienia umów kupna-sprzedaży zawieranych między dziedzicem wsi a rzemieślnikami, kupcami i chłopami¹⁶.

Pruski władca dokonał również głębokich zmian w zakresie statusu i organizacji Kościoła katolickiego i protestanckiego. Zniósł m.in. ograniczenia wobec protestantów śląskich obowiązujące od wojny trzydziestoletniej. Zaowocowało to utworzeniem dla prowincji Konsystorza i wydaniem ewangelicko-luterańskiego *Porządku inspekcyjnego i prezbiterialnego*¹⁷. Dzięki staraniom syna Dawida – Rudolpha Gottharda, w 1742 r. otrzymano pozwolenie na budowę protestanckiej świątyni. Praktycznie od razu przystąpiono do prac, kończąc budowę w 1744 r. Otwarcie i poświęcenie świątyni nastąpiło w święto Zielonych Świątek – 20 maja 1744 r.¹⁸ W ten sposób Bojadła stały się również centrum wyznaniowym dla mieszkańców okolicznych wsi. Dzięki wprowadzonemu przez pruskiego władcę nowemu porządkowi w dziedzinie budownictwa kościelnego w okresie 1740-1752 powstały na Śląsku 164 świątynie¹⁹. Oprócz Bojadół nowe kościoły zbudowano w pobliskim Lubięcinie i Sławie²⁰.

¹⁶ Jedną z takich umów była umowa z dnia 13.04.1774 r. dotycząca sprzedaży wiatraka wraz ze starym domem przez barona Adama Melchiora von Kottwitza młynarzowi Hansowi Georgowi Dederke. Młynarz musiał zapłacić dziedzicowi 100 *reichstalarów*, a następnie corocznie, w dniu św. Grzegorza, musiał oddawać 37 garści zboża, 2 garncie ziaren, 3 garście owsa zaś w dniu św. Marcina 10 funtów mięsa wieprzowego. Dodatkowo zobowiązany był do śrutowania zboża pańskiego bez pobierania za to opłat. W zamian oprócz wiatraka i domu otrzymał łąkę, kawałek pola, dwie grządki do zasiania na nich Inu, kapusty oraz rzepy oraz pozwolenie na wypas swojej krowy wraz z krowami należącymi do dworu. Zgodnie z zapisem w umowie urząd podatkowy miał dopilnować wykonania postanowień umowy, zob.: *Kaufvertrag des Melchior von Kottwitz mit dem Müller Hans Georg Dederke über ine Windmühle in Boyadel*, „Grünberger Hauskalender: Heimatkalender für die Kreise Grünberg und Freystadt auf das Jahr 1934”, Grünberg 1933, s. 52.

¹⁷ G. Wąs, *Śląsk pod panowaniem pruskim*, [w:] *Historia Śląska*, M. Czapliński (red.), Wrocław 2002, s. 219-220.

¹⁸ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 221; O. Wolff, *Geschichte der Stadt Grünberg...*, *op. cit.*, s. 152.

¹⁹ J. Szczepankiewicz-Battek, *Protestantyzm na Śląsku. Geografia, demografia, kultura*, Wrocław 1996, s. 62.

²⁰ M. Szymańska-Dereń, *Kościół zrzebowe i szachulcowe województwa lubuskiego*, Zielona Góra 2009, s. 65, 135.

Pierwszym pastorem w Bojadłach został Samuel Gottlob Xenodochius, który wcześniej sprawował swoje obowiązki w Trzebiechowie, jednak już od 1742 r. głosił niedzielne kazania w jednym z dworskich budynków. Wartym w tym miejscu podkreślenia jest fakt, że jeszcze w XVIII w. duży odsetek mieszkańców wsi i okolic stanowiła ludność etnicznie polska, dzięki czemu, co pewien czas, odbywały się w nowym bojadelskim kościele nabożeństwa w języku polskim²¹. Rudolph Gotthard von Kottwitz, pomimo (podobno) hulaszczego trybu życia, przykładał znaczną uwagę do rozwoju wsi²². W 1744 r. ufundował w obrębie wsi nową szkołę.

W XVIII w. Bojadła były stale nawiedzane przez różne kataklizmy. W 1745 r. ponownie wybuchł ogromny pożar, przed ogniem uratowano jedynie pałac i kościół, reszta wsi spłonęła. Nie zahamowało to jednak tempa rozwoju. W miejscowość i okolice baronowie von Kottwitz inwestowali coraz więcej środków i pomimo kolejnej powodzi w roku 1785, we wsi i folwarkach przybywało ludzi, budowano nowe domostwa oraz rozwijano rolnictwo. W roku 1791, gdy dziedzicem był Adam Rudolph Karl von Kottwitz – szambelan królewski, Bojadła opisywane były przez Friedricha Zimmermanna jako znaczne i okazałe dobra szlacheckie. We wsi znajdowały się: 1 folwark, 1 karczma, 49 chat należących do chłopów wykonujących prace pańszczyźniane, 12 chat zagrodników, 46 chat tzw. chałupników, 8 wiatraków oraz 18 innych domów, co łącznie dawało 134 domy. Wieś zamieszkiwało 1549 osób. Do bojadelskiego

²¹ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, op. cit., s. 221-222; H. Popowska-Taborska, *Polskość okolic Zielonej Góry i Sulechowa w świetle zachowanych zapisków nazw terenowych*, „Studia Zielonogórskie”, t. XVII, A. Toczewski (red.), Zielona Góra 2011, s. 80.

²² Rudolph Gotthard w historii wsi zapisał się głównie jako mecenas kultury i nauki. Założył ewangelicką bibliotekę pałacową oraz „odkrył” słynną poetkę Annę Luizę Karschin, która w 1760 r. uciekła od swojego męża-alkoholika, a schronienie wraz z jej trójką dzieci otrzymała w pałacu w Bojadłach. Szybko na jej pisarskim talencie poznał się baron von Kottwitz. Dzięki jego protekcji w 1761 r. Karschin trafiła na berlińskie salony. W 1764 r. wydano jej pierwszy tomik wierszy pod nazwą *Auserlesene Gedichte von Anna Louisa Karschin*, dzięki któremu okrzyknięto ją mianem „pruskiej Safony”. Wartym podkreślenia jest fakt, iż tomik zadedykowany był jej patronowi Rudolphowi von Kottwitz, zob.: H. Palm: *Karsch, Anna Louisa*, [w:] *Allgemeine Deutsche Biographie, Band 15*, Leipzig 1882, s. 421 f; H. Schlaffer, *Naturpoesie im Zeitalter der Aufklärung. Anna Luisa Karsch (1722–1791). Ein Portrait.*, [w:] G. Brinker-Gabler, *Deutsche Literatur von Frauen. Band I*, München 1988, s. 313-324.

majątku ziemskiego przynależały następujące wsie i przysiółki: Karczemka²³, Głuszycza²⁴, Kartno²⁵, Mesze²⁶, Pólko²⁷, Susłów²⁸, Połomie²⁹, Sosnówka³⁰, Święte³¹ oraz Przewóz³². Przedstawione powyżej dane czyniły z bojadelskich dóbr

²³ Karczemka aż do końca II wojny światowej nazwa tej osady brzmiała *Hammerkretschau*. W XVIII w. działała tu huta dymarkowa. W XIX w., wraz z rozwojem hutnictwa przemysłowego w Nowej Soli, hutę w Karczemce zamknięto, otwierając kuźnię, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 354.

²⁴ Głuszycza – niem. *Dictstrauch*. W 1791 roku działał tu 1 folwark, owczarnia i było 6 domów. W 1845 roku w osadzie znajdował się nadal 1 folwark oraz 13 domów. Wieś zamieszkiwało 115 osób, zob.: F. A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 351.; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische. Uebersicht der Dörfer, Flecken, Städte und andern Orte der Königl. Preuss. Provinz Schlesie, nebst beigefügter Nachweisung von der Eintheilung des Landes nach den Bezirken der drei königlichen Regierungen, den darin enthaltenen Fürstenthümern und Kreisen, mit Angabe des Flächeninhaltes, der mittlern Erhebung über die Meeresfläche, der Bewohner, Gebäude, des Viehstandes u.s.w.*, Breslau 1848, s. 53.

²⁵ Kartno – w 1791 wieś nosi nazwę *Kern Vorwerk*. Znajduje się w niej wówczas 1 folwark, 13 chat zarodników, 7 chałupników, 1 młyn i 5 innych domów, łącznie 27 domów. W 1845 roku nazwa wsi zostaje skrócona tylko do *Kern*. We wsi w 32 domach mieszkały 182 osoby, zob. F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung op. cit.*, s. 355; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 282; A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 242.

²⁶ Mesze – *Mesche Vorwerk*, a następnie samo *Mesche* było oficjalną nazwą wsi na przestrzeni dziejów. W 1791 r. we wsi znajdował się folwark i 12 domów. W 1845 r. oprócz folwarku, 13 domów istniał również wiatrak, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 360; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 282.

²⁷ Pólko – niem. *Polke*. W latach 30. XX w. zmieniono nazwę na *Waldhorst*. W 1791 r. we wsi działał folwark i mieści się w niej 7 chat. W 1845 r. w 12 domach mieszkało 83 osób, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 363; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 282.

²⁸ Susłów – w 1791 r. niemiecka nazwa wsi to *Schoslawe*, która zmieniła się w 1933 r. na *Rehfelde*. Od 1791 r. we wsi działał folwark, zaś w 1845 r. we wsi w 19 domach mieszka 126 osób. zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 365; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 53.

²⁹ Połomie – niemiecka nazwa wsi do 1933 r. to *Polame*, a następnie *Kolonie Borkenhag*. W 1791 r. istniał tu folwark i 12 domostw, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 363.

³⁰ Sosnówka – niemieckie nazwy to: *Schosnofke* (w 1791 r.), *Wiesenu* (od 1936 r.). W 1791 r. we wsi działał folwark i istniały 4 chłopskie zagrody. W 1845 r. w 8 domach mieszkało 59 osób, w tym 5 katolików, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 365; J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 53.

³¹ Święte – niem. *Schwenten Vorwerk*. W 1845 r. liczyła 9 zagrod i 65 mieszkań-

jedne z największych, położonych w obrębie północnego Śląska. W tym czasie np. Przytok, jako centrum ziemskie zamieszkiwało 686 osób w 105 domach, zaś Konotop 1115 osób³³. Ciekawszym porównaniem będzie jednak zestawienie Bojadeli z wsią Siedlisko (niem. *Carolath*), które posiadało już wtedy status centralnego punktu majoratu ziemskiego siedlisko-bytomskiego. W 1791 r. w Siedlisku znajdowały się 73 zabudowania, gdzie jedynie zamek, folwark i wiatrak zasługują na uwagę. Wieś zamieszkiwało 528 mieszkańców³⁴.

Wraz z nadejściem XIX stulecia wieś ulegała coraz większym przeobrażeniom. Kolejnym impulsem do przemian stało się wydarzenie z 1812 r., kiedy to Karol Emil von Kottwitz sprzedaje bojadelski majątek za 270 tys. talarów kuzynowi Alexandrowi von Kottwitz. Nowy dziedzic zaczyna z większym rozmachem gospodarować dobrami. To wówczas w Bojadłach powstały browar, gorzelnia oraz folwarki: *Alexanderhof*³⁵ i *Ziegelvorwerk*, w którym działała cegielnia oraz mieścił się piec smolny. Szczególnie funkcjonowanie cegielni odegrało ogromną rolę w rozwoju wsi. Zaczęły powstawać nowe, murowane domy, zastępując i wypierając budownictwo szachulcowe. Kolejny pożar z roku 1816, w którym spłonęło 17 budynków, nie przeszkodził w dalszym rozwoju budownictwa, w szczególności mieszkalnego i gospodarczego³⁶. Część powstałych wówczas zabudowań istnieje do dziś. Zagrody z tego okresu w większości zlokalizowane są przy wspólnej linii rozgraniczeń oraz o zróżnicowanej linii zabudowy. Budynki w poszczególnych zagrodach najczęściej usytuowane są na planie podkowy bądź litery „L” i składają się z od 3 do 5 budynków. Niektóre domy we wsi są dwukondygnacyjne, zbudowane w układzie zwartym³⁷. Wówczas to, w zasadniczy sposób wykształcił się również układ przestrzenny wsi

ców, w tym 2 katolików, zob.: J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 282.

³² Przewóz – niem. *Boyadel fähre* bądź *Fährhäuser*. W 1791 r. liczył 18 budynków, zob.: F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung...*, *op. cit.*, s. 351.

³³ *Ibidem*, s. 356-357.

³⁴ *Ibidem*, s. 154-155.

³⁵ *Alexanderhof Vorwerk* – po raz pierwszy wymieniony w spisie z 1845 r. Wybudowano tu dom, stodołę i dużą owczarnię. Następnie rozbudowano folwark o siedzibę cementowni. Początkowo folwark bez nazwy, z czasem jednak nadano mu imię na część jego założyciela – dziedzica Alexandra von Kottwitz, zob.: J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 53.

³⁶ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 222-223.

³⁷ *Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego Gminy Bojadła*, Pracownia ArKom, Zielona Góra 2000, s. 7-8.

umieszczony na planie wielodrożnicy³⁸. Dzięki właścicielowi wsi w 1830 r. istniejący budynek szkolny wydłużono i podmurowano. Niestety, w niecałe 3 lata później częściowo spłonął w pożarze, który strawił także 35 budynków, w tym 27 chłopskich. W tym okresie we wsi swą siedzibę miał również sąd patrymonialny, mieszczący się w jednym z pomieszczeń dworskich. Instytucja ta działała już od średniowiecza i zajmowała się rozwiązywaniem spraw istotnych dla mieszkańców. Drugą instancją dla sądów patrymonialnych w tym okresie były sądy ziemskie. Pracą sądu w Bojadłach kierował sędzia główny, który miał do dyspozycji niższego rangą pomocnika. Jak ważną instytucją dla funkcjonowania majątku był sąd może świadczyć liczba spraw, które odbyły się w 1837 r. Łączna ich suma wyniosła 1510, na które składało się m.in. 41 spraw z zakresu prawa cywilnego, 5 spraw kryminalnych, oraz 241 spraw o hipotekę³⁹. Dla porównania, w księstwie siedlisko-bytomskim w tym czasie sąd patrymonialny rozpatrzył ponad 6 tysięcy spraw. Należy jednak wziąć pod uwagę, że majątek rodziny von Schönaich zamieszkiwało w tym okresie prawie 10 tysięcy mieszkańców⁴⁰.

Podsumowaniem ogromnego wkładu, jaki włożył baron Alexander w rozwój nie tylko wsi, lecz również całych dóbr, są dane z roku 1845. Powierzchnia majątku obejmowała 3396 ha, z czego 1010 ha stanowiły grunty orne, 214 ha łąki, 227 ha pastwiska, 1793 ha lasy i 51 ha wody. Za majątek płacono 26 003 marki renty gruntowej. Mieszkańcy Bojadół hodowali 641 sztuk bydła, 100 sztuk trzody chlewnej, 51 koni, 195 krów, 61 wołów oraz 1500 owiec⁴¹. Znaczącą rolę dóbr bojadelskich w regionie potwierdzić można na podstawie porównania ich z przywoływanym już wcześniej majoratem siedlisko-bytomskim. Pomimo że majątek ten zajmował blisko 11 tys. hektarów, to w Siedlisku, jako centralnym punkcie dóbr, zamieszkiwało niewiele ponad 800 osób w 88 domach. We wsi znajdował się browar, cukrownia, winiarnia oraz

³⁸ Wielodrożnica – „wieś o nieregularnej, ale zwartej zabudowie wzdłuż dróg biegnących bez wyraźnego planu. Wielodrożnice mają zazwyczaj układ pól nieregularny, niwowy lub niwowo-blokowy, zawsze z dużym rozbiem własności na liczne działki, ale zazwyczaj urodzajne gleby”, zob.: J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa 2001, s. 210.

³⁹ W.F.C. Starke, *Beiträge zur Kenntniß der bestehenden Gerichtsverfassung und der neusten Resultate der Justizverwaltung in dem Preussischen Staate*, Berlin 1839, s. 477.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 473.

⁴¹ J.G. Knie, *Alphabetisch-statistisch-topographische...*, *op. cit.*, s. 52-53.

owczarnia, w której hodowano 1000 owiec⁴². Pod względem rozwoju gospodarczego Bojadła nie ustępowały więc znacznie większemu majątkowi.

Druga połowa XIX stulecia przystopowała rozwój wsi, choć jej znaczenie i rola w majątku była duża i niepodważalna. Wieś stanowiła miejsce pracy dla wielu ludzi z okolicy. W dalszym ciągu największym przedsiębiorstwem była cegielnia. Kilku ludzi zatrudniał również Theodor Riehn, który w latach 1885-1900 był właścicielem browaru⁴³. W tym czasie powstaje również znacznych rozmiarów cementownia w folwarku *Alexanderhof*. Leopold von Kottwitz – będący od 1854 r. nowym właścicielem wsi – zabiegał głównie o zapewnienie stabilności życia mieszkańców. Jego głównym zadaniem stała się ochrona dóbr i majątku przed ciągle nieuregulowaną i siejącą zagrożenie Odrą. Dwie powodzie z lat 1845 i 1854 zmusiły barona do wywarcia nacisku na władze rozwijających się od 1843 r. Związków Wałowych. Doprowadziło to do budowy wałów zbliżonych wymiarem i kształtem do obecnych. Dwukrotnie w ciągu roku wały podlegały specjalnym przeglądom i kontrolom⁴⁴. W 1874 r. w związku z systematycznie rosnącą liczbą dzieci, gruntownie przebudowano oraz dobudowano kolejne kondygnacje w budynku szkolnym⁴⁵. Według danych z roku 1873 bojadelskie dobra zajmowały 13 111 mórg, na co składało się 5053 mórg pól uprawnych, 838 mórg łąk i pastwisk, 198 mórg wód oraz 7022 mórg lasów⁴⁶. Dane z lat 1891 i 1898 są zbliżone.

W 1880 r. w Bojadłach powstała pierwsza w powiecie zielonogórskim centrala telefoniczna typu wiejskiego. Rosła też liczba rzemieślników czy małych punktów handlowych (m.in. istniał sklep kolonialny H. Henrion, piekarnia Ewalda Brauera, sklep z materiałami włókienniczymi oraz artykułami żelaznymi Friedricha Wernera czy *Gasthof Fritza Conrada*, od 1900 r. także właściciela miejscowego browaru)⁴⁷. W 2. poł. XIX w. Bojadła nadal się rozbudowały, szczególnie w kierunku północno-wschodnim. Budynki mieszkalne z tego okre-

⁴² *Ibidem*, s. 73.

⁴³ Brauereiverzeichnis Schlesien, www.schlesien-bonn.de, 05.03.2005 r.

⁴⁴ Encyklopedia Ziemi Głogowskiej, www.glogow.pl/tzg/biblioteka_mulimedialna/ezg/6.pdf, 31.08.2012 r.

⁴⁵ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 223.

⁴⁶ Güteradreibuch Schlesien 1873/Grünberg, www.genwiki.de, data pobrania: 14.10.2011 r.

⁴⁷ G. Bosy, *Zmiany w krajobrazie kulturowym na obszarze współczesnej Gminy Bojadła*, Zielona Góra 2012, s. 279-282, maszynopis.

su charakteryzuje niski kąt nachylenia dachów, co powoduje, że sprawiają wrażenie gabarytowo dużych. Dachy kryte są ceramiczną dachówką karpiówką. Budynki usytuowane są szczytowo i kalenicowo, a ich elewacje są wieloosio-we. W domach z lat 1850-1900 pojawiają się również drewniane altany bądź murowane werandy⁴⁸. Rządy rodziny von Kottwitz, trwające 325 lat, kończą się w roku 1904, kiedy to hrabina Ewa von Bassewitz-Levetzov (od śmierci jej ojca Leopolda w 1902 r. właścicielka dóbr) sprzedaje wieś z dobrami generałowi Reinhardowi Gottlobowi von Scheffer⁴⁹. Kwota transakcji wyniosła 1 900 000 marek⁵⁰.

Początek XX w. to dla Państwa Pruskiego okres prosperity. Czas ten potrafił świetnie wykorzystać generał von Scheffer. Jego pierwszym posunięciem było ustanowienie na dobrach tzw. fideikomisu (*fideikommiß-herrschaft*)⁵¹, a następnie, nie mogąc nadzorować majątku osobiście w związku z pełnionymi funkcjami wojskowymi w Kassel, mianowanie głównym inspektorem dóbr F. Stoha. Skarbnikiem majątku został Meißner, zaś funkcję nadleśniczego sprawował Blaesche. Wszyscy nowo mianowani wywodzili się i mieszkali w Bojadłach. W kilka miesięcy po zakupie bojadelski majątek przedstawiał się imponująco. W skład dóbr – oprócz Bojadół – wchodziły również następujące

⁴⁸ *Studium uwarunkowań...*, s. 7-8.

⁴⁹ Reinhard Gottlob Georg Heinrch Freiherr von Scheffer-Boyadel – ur. 28.03.1851 w Hanau, zm. 8.11.1925 r. w Bojadłach. Od dzieciństwa związany był z wojskiem. W latach 1870-1871 uczestniczył w wojnie prusko-francuskiej. W 1887 r. Scheffer kupił zamek Burg Brandenstein, w pobliżu miasta Schlüchtern-Elm, a w roku 1890, wraz ze swoją żoną, córką przedsiębiorcy Carla Adolfa Riebiecka, został przyjęty do stanu szlacheckiego. W 1895 r. Scheffer sprzedaje zamek Gustawowi von Brandenstein. W 1901 r. mianowany na generała majora zaś w 1908 r. na generała piechoty. W roku 1914 zostaje zmobilizowany i uczestniczy w zmaganiach wojennych. Pozostaje jednym z bohaterów niemiecko-rosyjskiej bitwy stoczonej w listopadzie 1914 r. pod Brzezinią niedaleko Łodzi. Dzięki temu, 2 grudnia 1914 r. zostaje odznaczony najwyższym prusko-niemieckim odznaczeniem bojowym dla wyższych oficerów – *Pour le Merite*, zob.: S.C. Tucker, P.M. Roberts, *The Encyclopedia of World War I: A political, social and military history*, Denver 2005, s. 705; H. Möller, *Geschichte der Ritter des Ordens pour le mérite im Weltkrieg, Band II: M-Z*, Berlin 1935, s. 249-250; R. Pawly, *The Kaiser's Warlords. German Commanders of World War I*, Oxford 2003, s. 15.

⁵⁰ A. Foerster, *Geschichtliches von den Dörfern...*, *op. cit.*, s. 219.

⁵¹ Fideikommiß-herrschaft – inaczej zasada majoratu. Polega ona na tym, iż majątek dziedziczył w formie spadku zawsze najstarszy syn z zastrzeżeniem, iż nie może on majątku sprzedać ani zastawić, zob.: *A-Z Mała encyklopedia PWN*, B. Petrozolin-Skowrońska (red.), Warszawa 1996, s. 484.

wsie: Sosnówka, Susłów, Przewóz obok Bojadł, Święte, Mesze, Głuszycy, Połomie, Kartno, Pólko, Wirówek⁵², Karczemka oraz folwarki *Alexanderhof* i *Ziegelvorwerk*. We wsi znajdowało się około 200 domów, w których zamieszkiwało około 1700 osób. Majątek obejmował obszar 3396 ha, z czego 1125 ha to grunty orne, 214 ha łąk, 117 ha pastwisk, 1793 ha lasów, 51 ha wód oraz 101 ha nieużytków. Von Scheffer płacił 26 003 marki renty gruntowej⁵³.

Dzięki zakupieniu bojadelskich dóbr i tego, jakie otworzyło mu to możliwości, nowy dziedzic 29 stycznia 1906 r. został podniesiony do stanu barona. Od tego momentu posługiwał się tytułem *Freiherr Boyadel*⁵⁴. Od samego początku nowy właściciel prowadził roztropną politykę zarządczą, mającą na celu stopniowy rozwój majątku, angażując jednocześnie znaczne środki finansowe. W 1906 r. cegielnia w folwarku *Ziegelvorwerk* otrzymała nazwę barona von Scheffera-Boyadel. Poziom produkcji cegły znacznie wzrósł i stanowił budulec nie tylko w Bojadłach, ale również w innych wsiach majątku oraz w innych okolicznych dobrach (np. w Klenicy, Pyrniku czy Młynkowie).

Von Scheffer zadbał również o miejscowy kościół i nekropolię. Około 1910 r. wyznaczył teren i nakazał założyć drugi cmentarz obok starego. Jego powierzchnia wyniosła 1,77 ha, a cały teren obsadzono lipami⁵⁵. Wcześniej – bo w roku 1907 – rodzina barona ufundowała dwa witraże znajdujące się po bokach ołtarza głównego. Witraż przedstawiający *Chrystusa Zmartwychwstałego w otoczeniu dwóch aniołów* ufundowała druga żona generała – baronowa von Scheffer, z domu Hartmann. Witraż *Zwątpienie Piotra* ufundował sam baron. Oba witraże wykonane zostały w pracowni Hansa Schreiberera z Berlina. W 1912 r. właściciel wsi zakupił nowe organy, które zostały wykonane w pracowni znanego na terenie Śląska Gustava Heinze⁵⁶ z Żar⁵⁷. Jednak największą

⁵² Wirówek – niem. *Henriettenhöf*. Osada folwarczna powstała na początku XIX w.

⁵³ *Schlesisches Güter = Adreßbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter und selbständigen Gutsbezirke, sowie der grösseren Landgüter der Provinzen [Schlesien]*, Breslau 1905, s. 305.

⁵⁴ *Genealogisches Handbuch des Adels, Freiherrliche Häuser, Band XVII, Band 107 der Gesamtreihe*, Limburg an der Lahn 1994, s. 395-396.

⁵⁵ R.R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku w granicach województwa lubuskiego. Tom I*, Zielona Góra 2012, s. 62.

⁵⁶ Ernst Friedrich Gustav Heinze – ur. 9.10.1874 w Żarach, zm. 23.1.1949 w Rudolstadt. Jego pracownia założona w Żarach nosiła nazwę *Gustav Heine Orgelbau-Anstalt, Sorau* i istniała w latach 1904-1945; zob.: W. Topp, U. Pape, *Norddeutsche*

wówczas inwestycją było zakupienie i zainstalowanie w kościele ogrzewania elektrycznego, przeznaczonego do grzania stóp⁵⁸.

W przeciągu dziesięciolecia – od momentu zakupu do czasu wybuchu I wojny światowej – wieś i majątek znacząco się rozwinęły. Potwierdzają to dane z roku 1912. Majątek zajmował wówczas powierzchnię 3414,9 ha, w tym 982,5 ha gruntów ornych, 214 ha łąk, 42,2 ha pastwisk, 2029,8 ha lasów, 77,4 ha wód, 3 ha park i ogród. Renta gruntowa wynosiła 25 907 marek. Mieszkańcy wsi hodowali spore ilości bydła mlecznego, koni, drobiu (szczególnie kur i indyków) oraz owiec rasy Rambouillet. Część ziemi – celem lepszej jej uprawy i zagospodarowania – postanowiono wydzierżawić. I tak: 869,3 ha terenów na Bojadłach wydzierżawili Carl Seidel i F. Rother ze Sławy; Mesze i Święte o powierzchni 188,7 ha dzierżawił Schneider z Meszy, zaś 87,7 ha na Susłowie najmował Schuberth. Nadleśniczym nadal był zaufany człowiek dziedzica – Blaesche⁵⁹. Jak bardzo rozwinęły się Bojadła w tym okresie może świadczyć fakt, że w tym samym czasie majątek ziemski w Przytoku obejmował powierzchnię 1186 hektarów, za które właściciel płacił 11 998 marek renty gruntowej⁶⁰.

Wybuch I wojny światowej spowodował, że w całym Cesarstwie Niemieckim – również na terenach Dolnego Śląska – zapanował okres wyczekiwania i stagnacji gospodarczej. Nawet zaplanowana około roku 1910 budowa linii kolejowej łączącej Konotop z Sulechowem, a oddana do użytku w listopadzie 1915 r., aż do roku 1919 nie przyniosła mieszkańcom wsi i okolic oczekiwanych zysków i korzyści. Powstały we wschodniej części wsi dużych rozmiarów dwukondygnacyjny budynek stacji wraz z rozbudowaną infrastrukturą kolejową (magazyn ekspedycji, peron główny, rampa czołowo-boczna, bocznicza z dwoma torami specjalnymi), do końca zmagani wojennych służył głównie wojsku, celem transportu i dostaw broni oraz amunicji na front⁶¹. Koniec wojny, wpro-

Orgelbauer und ihre werke. 1. Friedrich Hermann Lütkemüller, Berlin 2001, s. 304.

⁵⁷ Decyzja Lubuskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr L-B-76 z dnia 14.07.2009 roku, s. 2-4.

⁵⁸ *Die elektrische heizung in der Kirche*, Berlin 1935, s. 9.

⁵⁹ *Schlesisches Güter=Adreßbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter und selbständigen Gutsbezirke, sowie folcher grösseren Landgüter der Provinz Schlesien, Welch inner= halb der Guts und Gemeindebezirke mit einem Grundsteuer Reinertrage von etwa 1500 Mark und mehr verlangt find*, Breslau 1912, s. 329.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 490.

⁶¹ S. Fedorowicz, *Zapomniane linie: Konotop – Sulechów*, „Świat Kolei” 2001;

wadzenie wielu ograniczeń i nałożenie kontrybucji spowodował, że w latach dwudziestych w Republice Weimarskiej zapanował ogólnopolski kryzys polityczno-gospodarczy⁶². Wydaje się jednak, że nie dotknął on aż tak mocno Bojadła. Dzięki połączeniu stacji kolejowej z cegielnią im. von Scheffera za pomocą szyn kolejki wąskotorowej, zakład zyskał nowe możliwości zbytu swojego towaru, również poza granicami majątku. Dzięki wybudowaniu torów kolejki zaczęto rozbudowywać również samą wieś. W jej południowo-wschodniej części rozplanowano i założono tzw. Nowe Osiedle (niem. *Neue Siedlung*). Pozostałe zakątki miejscowości rozbudowywano o kolejne budynki mieszkalne i gospodarcze. W tym właśnie okresie Bojadła przeżywały budowlany „boom”, kształtując swoje dwa oblicza. Z jednej strony miejscowość zachowała swój zagrodowy charakter, z drugiej zaś widoczny jest wykształcony charakter małomiasteczkowy. Domy z tego okresu często posiadają tynkowane, najczęściej trój- lub wieloosiowe elewacje. Dachy kryte są ceramiczną dachówką karpiówką, w większości są dwuspadowe, choć występują również dachy naczółkowe⁶³. Na wielu nieotynkowanych budynkach widnieją wmurowane, sygnowane cegły produkowane w najważniejszym zakładzie bojadelskiego majątku – cegielni von Scheffera, która osiągnęła niespotykane do tej pory rozmiary produkcji, wytwarzając w 1921 r. ponad 2 miliony cegieł. Ogólny rozwój ma odzwierciedlenie również w odniesieniu do całości majątku, który w 1921 r. zajmował 2998 hektarów (z czego 605 ha to grunty orne, 235 ha łąki, 146 ha pastwiska, 1871 ha lasy, 50 ha wody, 8 ha ogród i park, 12 ha wydma śródlądowa, 71 ha nieużytki i 110 ha tereny do ponownego odtworzenia). Renta gruntowa wynosiła 25 259 marek. Funkcję nadleśniczego w dalszym ciągu sprawował G. Blasche. Część ziem na Bojadłach i Kartnie dzierżawił mieszkający w Bojadłach Günther Kulau (łącznie ziemie o powierzchni 869,8 ha), zaś 87,7 ha na Susłowie tamtejszy mieszkaniec Wilhelm Salfeld⁶⁴.

Ostatnie lata życia barona von Scheffera obfitują za jego sprawą w kolejne ważne dla życia mieszkańców i historii wsi wydarzenia. Na nowym cmentarzu zlecił wybudowanie kaplicy w stylu neogotyckim, a następnie w północnej

1(66), s. 22-23.

⁶² T. Kotłowski, *Kryzys 1923 roku w Niemczech*, Poznań 1988.

⁶³ *Studium uwarunkowań...*, s. 8.

⁶⁴ *Schlesisches Güter=Adreßbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter und selbständigen Gutsbezirke, sowie der grösseren Landgüter der Provinzen [Schlesien]*, Breslau 1921, s. 362.

jego części mauzoleum poświęconego poległym żołnierzom niemieckim w czasie I wojny światowej⁶⁵. Drugie mauzoleum powstaje w parku w północnej części wsi. W tym też czasie wybudowana zostaje nowa szkoła.

Rozwój Bojadł ma również odzwierciedlenie w ciągle rozwijających się gałęziach przemysłu, handlu i usług. W 1927 r. we wsi działało 47 rzemieślników oraz osób świadczących podstawowe usługi dla ludności. Wśród nich są m.in. doktor nauk medycznych Rudolf Wienhold, mechanik urządzeń J. Ertel, producent mebli Willy Rutsche oraz przedstawiciele innych zawodów, takich jak piekarze, rzeźnicy, ślusarze, kołodzieje czy murarze⁶⁶. Oprócz tego działa kilka sklepów (m.in. Roberta Thamma, Theodora Lauscha czy Ernsta Mavzanke). W latach dwudziestych prężnie rozwija się położona w folwarku *Alexanderhof* cementownia, której szefem był Friedrich Kunert. W samych Bojadłach zaś powstał zakład produkujący maszyny rolnicze. Właścicielem firmy był najpierw Heinrich Bohne, a następnie Gustav Bohne⁶⁷. We wsi istniała również wybielarnia płótna lnianego⁶⁸.

Po śmierci zasłużonego generała nowym właścicielem majątku został jego syn Adolf. Początek jego gospodarowania to dalszy okres rozkwitu bojadelskich dóbr. Liczba mieszkańców wsi w 1929 r. wynosiła 1542 łącznie z Przevozem i Sosnowką⁶⁹. Powierzchnia majątku wynosiła 2860 hektarów (w tym 510 ha gruntów ornych, 200 ha łąk, 110 ha pastwisk, 1875 ha lasów, 58 ha wód, 12 ha ogrody i parki, 15 ha wydma śródładowa i inne tereny przyrodnicze oraz 80 ha nieużytków). Renta gruntowa wynosiła 21 681 marek. Dzierżawcą części majątku był nadal Günther Kulau. W jego rękach znajdowało się 705 ha ziemi wraz z gorzelnią. Skarbnikiem posiadłości był Fißner⁷⁰. Kolejne lata rządów młodego von Scheffera charakteryzowała stabilność i utrzymywanie stałej, wypracowanej pozycji wsi wśród innych w okolicy. Na początku lat trzydziestych liczba osób wykonujących wolne zawody w porównaniu z rokiem 1927 znacz-

⁶⁵ R.R. Kufel, *Cmentarze wyznaniowe do 1945 roku...*, op. cit., s. 62.

⁶⁶ *Amtliches Landes-Adressbuch der Provinz Niederschlesien für Industrie, Handel, Gewerbe 1927*, Breslau 1927, s. 25.

⁶⁷ *Adreßbuch für die Kreise Grünberg, Schlesien und Freystadt, Niederschlesien 1933*, Grünberg 1933, s. 486-487.

⁶⁸ W. Puchalski, *Gmina Bojadła...*, op. cit., s. 32.

⁶⁹ F.X. Seppelt, *Geschichte des Bistums Breslau*, Breslau 1929, s. 138-139.

⁷⁰ *Schlesisches Güter=Adreßbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter sowie der grösseren Landgüter der Provinzen Nieder= und Oberschlesien*, Breslau 1930, s. 487.

nie wzrosła, praktycznie się podwajając. Wśród osób tych na wymienienie zasługują: Georg Wittenbeck – miejscowy fotograf, wydawca kart pocztowych, Wilhelm Johannes – lekarz, Walter Kleinschmidt – architekt, Konrad Rehfeld – zegarmistrz. Powstały również kolejne sklepy kolonialne, tj. Gertrudy Kittelman i Berty Lange⁷¹. W Bojadłach swoją siedzibę w tym czasie ma również Regionalne Biuro NSDAP, placówka pocztowa i nadleśnictwo.

Rozwój zarówno wsi, jak i majątku, zahamowany został około 1936 r. Właściciel miał coraz większe problemy z alkoholem. Zmniejszyła się wielkość dóbr o prawie 200 hektarów, wynosząc w 1937 r. 2690 hektarów (410 ha gruntów ornych, 268 ha łąki, 50 ha pastwiska, 1830 ha lasy i 478 ha ziemi przeznaczonych było pod parcelację). Renta gruntowa wynosiła 19 113 marek. Folwark *Alexanderhof*, Kartno, dobra leśne oraz część ziemi na Bojadłach wraz z cegielnią nadal dzierżawił G. Kulau. Wieś zamieszkiwało wówczas około 1800 osób, zamieszkując 250 domów⁷².

Wybuch II wojny światowej, wbrew pozorom, nie spowodował spadku znaczenia wsi, a wręcz przeciwnie. W 1939 r. po przejściu budynku dawnej leśniczówki przez żeńskie dowództwo Obozów Służby Pracy Rzeszy obszaru zielonogórskiego, do wsi przybyło kilkadziesiąt młodych kobiet. Jak wspomina *Maidenhauptführerin* Gappa z Głogowa wieś ponownie zaczęła się rozwijać, a pojawienie się dziewcząt w obozie we wrześniu 1939 r. było owacyjnie przyjęte wśród mieszkańców Bojadł. Kobiety pomagały w jesiennych zbiorach i innych pracach polowych, zaś zimą zajmowały się m.in. pracami w szwalniach i porządkowymi na terenie wsi⁷³. Innym zakładem nie narzekającym na brak zajęć w tym czasie był funkcjonujący we wsi tartak. Otrzymał on rządowe zamówienie na produkcję prycz przeznaczonych do wyposażenia obozów koncentracyjnych.

Załamująca się pozycja wojsk niemieckich na wszystkich frontach wojny spowodowała, że zwycięski marsz na zachód rozpoczęła Armia Czerwona, zajmując Bojadła i okolice w dniach 30-31 stycznia 1945 r. Zanim do wsi wkroczyli

⁷¹ *Adreßbuch für die Kreise Grünberg, Schlesien und Freystadt, Niederschlesien 1933*, s. 486-487.

⁷² *Schlesisches Güter-Adreßbuch: Verzeichnis sämtlicher Rittergüter sowie der größeren Landgüter der Provinzen Nieder- und Oberschlesien*, Breslau 1937, s. 429.

⁷³ Gappa, *Unsere Arbeitsmädchen*, "Grünberger Hauskalender: Heimatkalender für die Kreise Grünberg und Freystadt auf das Jahr 1941", Grünberg 1940, s. 81.

żołnierze 3 Armii Panczernej Gwardii zabezpieczający prawe skrzydło I Frontu Ukraińskiego, Bojadła opuściła większość cywilnej ludności niemieckiej⁷⁴.

Od kiedy Bojadła w 1702 r. stały się centralnym punktem samodzielnego majątku ziemskiego rozpoczął się okres ich rozwoju. Dbalność kolejnych właścicieli dóbr o mieszkańców i własny majątek spowodowały znaczny przyrost liczby ludności, dzięki czemu wieś potrafiła wykształcić swój małomiasteczkowy charakter.

Trwający blisko 250 lat proces systematycznego rozwoju sprawił, że Bojadła przed 1945 r. stały się nie tylko administracyjnym centrum majątku ziemskiego, ale również zaczęły spełniać rolę centrum religijnego, oświatowego, gospodarczego, przemysłowego, usługowego czy wreszcie nawet kulturalnego. Kres temu położył dopiero koniec II wojny światowej i klęska Niemiec.

Development of the village of Bojadła as the centre of the landed estate in northern Silesia till 1945

Summary

Bojadła was first mentioned in 1291, which renders it one of the oldest villages in the district of Zielona Góra. Yet, for over 400 years it did not play any significant role in its region, and only when in 1702 Bojadła was separated from Kotonop by Adam von Kottwitz did the village enter the period of intensive development as the centre of the landed estate. A palace and a half-timbered church were built in the village and the following institutions appeared: a court, a tax office and an Evangelical library. The family of von Kottwitz attached great importance to the industrial and economic development, which made the estate in Bojadła one of the biggest in northern Silesia. Under the ownership of the consecutive representatives of the family a distillery, a brewery, a steam-powered sawmill, a brickyard and 8 windmills were built. New farms were established in the villages belonging to the Bojadła estate. The first period of the development ended in the mid-19th century. The time of economic stagnation came to an end in 1904 when the estate was bought by general Reinhard von Scheffer from Hessen. His ownership brought about the second period of rapid

⁷⁴ A. Toczewski, *Bitwa o Odrę w 1945 roku*, Zielona Góra 2010, s. 149.

development, which lasted practically till the outbreak of World War II. Even the time of the Great War of 1914 – 1918 did not adversely affect the situation of the village and its inhabitants. In 1915 a railway line was constructed, a new school building was erected, while agriculture and industry were modernised. The defeat of Germany and incorporation of Bojadła into the reborn Polish state in 1945 symbolically ended the period of development of the village as the centre of the landed estate, which for over 200 years had played a key role in the discussed area.

Die Entwicklung des Dorfes Bojadła als des Zentrums eines Landgutes in Nordschlesien bis zum Jahre 1945

Zusammenfassung

Der erste schriftliche Vermerk über Bojadła stammt aus dem Jahre 1291 wodurch zählt das Dorf zu den ältesten in dem Powiat Grünberg [Zielonogorskie]. Über mehr als 400 Jahre spielte es jedoch keine wesentliche Rolle unter den Ortschaften dieser Gegend. Erst mit dem Jahr 1702 und der Trennung der Bojadła von Konotop durch den Adam von Kottwitz begann eine starke Entwicklung des Dorfes als des zentralen Ortes/Punktes des Landgutes. Im Dorf wurde ein Schloss und eine Fachwerkkirche erbaut. Es wirkten dort auch folgende Institutionen: Gericht, Finanzamt und eine evangelische Bibliothek. Die Familie von Kottwitz legte großen Wert auf die wirtschaftlich-industrielle Entwicklung, so wurde das Landgut in Bojadła ein der größten in ganz Nordschlesien. Unter der Verwaltung der folgenden Vertreter dieser Familie entstanden im Dorf: eine Branntweinbrennerei, eine Brauerei, ein Dampfsägewerk und eine Ziegelei, es wurden auch 8 Windmühlen aufgestellt. In den Dörfern, die dem Bojadła-Landgut anlagen, entstanden neue Gutshöfe. Das Ende der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts war auch ein Ende der ersten Entwicklungsphase des Dorfes. Die einige zig Jahre dauernde wirtschaftliche Stagnation endete 1904, als das Landgut durch den aus Hessen stammenden General Reinhard von Scheffer gekauft wurde. Die Verwaltung des neuen Gutsherrn bedeutete für das Dorf die zweite Entwicklungsperiode in seiner Geschichte. Sie dauerte grundsätzlich bis zum Ausbruch des II. Weltkrieges. Auch die Zeit des Großen Krieges in den Jahren 1914-1918 hat keinen negativen Einfluss auf das Dorf und seine Einwohner ge-

habt. 1915 wurde in Bojadła eine Eisenbahnlinie gelegt, ein neues Schulgebäude zur Nutzung übergeben, es begann auch die Modernisierungszeit der Landwirtschaft und der Industrie. Das Jahr 1945, die Niederlage Deutschlands und die Eingliederung Bojadła in den wiedergeborenen polnischen Staat endete symbolisch die Entwicklungszeit des Dorfes als des Zentrums eines Landgutes, das über 200 Jahre seines Bestehens eine bedeutende Rolle auf dem besprochenen Gebiet spielte.